

УДК: 378:94 (4)

*М. Г. Шульський**Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького***ГАЛЬМІВНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ
РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ В ОЦІНЦІ І. ФРАНКА**

В статті досліджено процеси формування і функціонування університетів у Російській імперії, що відображені І. Франком у його праці. При цьому сконцентровано увагу на гальмівні чинники і все те прогресивне, що мали місце у розвитку вищої освіти в Росії.

І. Франко (1856–1916) залишив нам багату спадщину з різноманітних проблем розвитку суспільних відносин, важливе місце серед якої займає розвиток освітянської діяльності як в Україні, так і за її межами. Ця частина його творчості є досить багатогранна і, нажаль, мало вивчена. Ми у своїх дослідженнях використали лише одну франкову статтю «Університети в Росії» [9], яка базується на праці німецького публіциста Е. Любека «Боротьба за вищу освіту в Росії».

Початок формування вищої освіти в Російській імперії було здійснено Петром I (1672–1725), який, як вказується у статті, «вирвав владу з рук церкви і для потреб держави заснував математичний і природничий інститути і в них негайно запровадив систему Коперніка й Ньютона та глобус». Проте при наступних правителях Росії, у їх діях більше було популізму щодо розвитку університетів, ніж практичних кроків їх розквіту. Ось саме ці гальмівні чинники що стримували розвиток вищої освіти в імперії, розглянуто в даній статті. Крім того, звернуто увагу також і на прогресивні паростки, що своїм ростом пробивали товсті шари деспотичного російського самодержавства.

В сучасних умовах розвитку вищої освіти в Україні значна увага приділяється використанню набутого досвіду у цій сфері формування фахівців у країнах Західної Європи. Використання елементів Болонського процесу у наших навчальних закладах є тому підтвердженням. Однак, на наше переконання, ми мало проявляємо інтерес до вивчення особливостей формування вищої освіти у минулому, скажімо у наших сусідах. У першу чергу це відноситься до Російської монархії, в склад якої входила значна частина території України. Більше того, ми повинні повертатися до цього минулого насамперед тому, щоб позбавлятися всього того негативного, що було в ньому, у сучасних умовах функціонування вітчизняної вищої освіти. З іншого боку, для сучасників ця тема є цінна тому, що вона знайшла відображення у творчості нашого геніального земляка І. Франка.

Отже, суть постановки проблеми полягає в тому, щоб вивчити негативний вплив гальмівних чинників у розвитку університетської освіти у колишній Російській імперії і не допускати їх дію у сьгоднішніх умовах реформування

вищої освіти в Україні. Адже, нам слід пам'ятати, що всяке сучасне і тим більше майбутнє будуються на підвалинах минулого. При цьому важливим є те, щоб ті підвалини були очищені від всього того, що гальмувало і гальмує прогресивний розвиток у вищої освіти.

І. Франко залишив нам багату спадщину про різні сфери суспільних відносин, яку слід вивчати і все цінне використовувати у своїй діяльності, а негативного якомога швидше позбавлятися. Його твори у різні періоди вивчала ціла плеяда дослідників різного фахового спрямування. Серед них слід відмітити таких як: А. Ващин, М. Возняк, О. Гаврилів, С. Злупко, І. Костирко, М. Павлишенко і І. Топішко, М. Шульський, Б. Якимович [1-8] та інші.

Проте, на наше переконання, мало уваги у цих дослідженнях звернуто на питання розвитку освіти як в Україні, так і за її межами, що знайшли відображення у творах І. Франка. Підняти весь пласт франкової спадщини про стан розвитку освітянської діяльності в окремій статті практично неможливо. Для цього слід проводити фундаментальні і всебічні дослідження даної теми, а одержанні результати можуть бути основою для підготовки дисертацій і написанню монографій. Ми у своїх дослідженнях звернули увагу лише на незначні фрагменти творчості І. Франка у цьому напрямку, а саме — на гальмівні чинники розвитку університетської освіти у колишній Російській імперії.

Основна мета даної публікації полягає в тому, щоб привернути увагу наших сучасників до творчості І. Франка щодо розвитку освітянської діяльності в конкретні періоди розвитку і в конкретній країні (у нашому дослідженні це Російська імперія). Формулюючи постановку завдання для реалізації поставлених, цілей ми детально враховували специфічність викладу матеріалу І. Франком у статті «Університети в Росії». У цій публікації він використав працю німецького публіциста Е. Любека «Боротьба за вищу освіту в Росії», який сконцентрував увагу саме на виявленні гальмівних чинників у розвитку вищої освіти в імперії і боротьби з ними. Отже, суть назви у повній мірі відповідає змісту. Це враховував І. Франко при підготовці своєї статті. Це ж саме ми взяли до уваги при формуванні назви даної публікації, її цілей та постановки завдання для їх реалізації.

Детально аналізуючи матеріали досліджуваної франкової статті «Університети в Росії», яка була підготовлена у 1887 р., можна у повній мірі погодитися з Е. Любеком про те, що російські університети від самого початку свого заснування були у важкій ситуації. З одного боку, мусили захищатись від нападок православної церкви, яка має невблаганну ненависть до всякої науки, з другого боку, їм доводилося страждати від зловживань самодержавного уряду, засади правління якого повністю суперечили свободі науки, з іншого. Саме врахування цих двох тенденцій є основою викладу І. Франком матеріалу у його статті. Одночасно зауважимо, що з деякими твердженнями німецького публіциста можна не погодитися, деякі піддати сумніву, а деякі, можливо, не взяти до уваги. Це розділяв І. Франко, однак він високо оцінив публікацію Е. Любека, вказуючи, що це є ґрунтовна і гарно написана стаття. І ці франкові твердження ми поділяємо.

Початок формування вищої освіти в Росії, як згадувалося раніше поклав Петро Великий, який вирвав владу з рук церкви і для потреб держави заснував математичний і природничий інститути, в яких «негайно запровадив систему Коперніка й Ньютона та глобус». Цим реформаторсько-прогресивним кроком не було задоволено дворянство. Парадоксальність ситуації в Російській імперії у питаннях розвитку вищої освіти полягала в тому, що гальмування процесів освітянської діяльності обумовлювалось не нестачею грошових засобів і вчительських кадрів, а нестачею учнів для шкіл.

Справу Петра I продовжила його дружина Катерина I Олексіївна (1684–1727), імператриця, яка значно посилила чиновницький вплив на навчальні процеси у ще створеній її чоловіком академії (Е. Любек вказує, що Катерина I заснувала академію, однак, насправді, її було відкрито у відповідності указу сенату від 28 січня 1724 р., тобто тоді, коли Росією правив ще Петро I). Запрошені професори із країн Західної Європи не змогли часто сприйняти такі форми впливу самодержавства на навчальні процеси і покидали Росію, недовбувши встановленого терміну перебування на посадах у російських навчальних закладах. Для підтвердження сказаного в статті вказується прізвище професора із права Бекенштейна, який був запрошений із Кенігсберга до Петербурга для викладання юридичних наук терміном на п'ять років. Однак професор не сприйняв прояви деспотизму і скоро покинув російську столицю, сказавши, що наука для розвитку потребує свободи, а її в Росії нема.

За часів парювання дочки Петра I і Катерини I Єлизавети (1709–1761) розпусної, жадібної розваг і водночас по-фарисейськи побожної людини (так характеризується вона у статті) із академії у 1748 р. був виділений університет з політично-історичним відділенням. Проте, з часом, університет передали під нагляд урядової канцелярії. В ньому жорстко контролювалась діяльність професорів, заборонялось вести розмови проти релігії і урядової системи, обмежувалось викладання різних небезпечних дисциплін, до яких відносились: філософія, історія, географія та інші. Із-за цих обставин Росію покинули такі іноземні вчені, як: Германн, Бітгфінгер, Ейлер, Деліле та інші.

У франковій статті позитивно оцінена діяльність першого справжнього російського ученого М. Ломоносова (1711–1765), зусиллями якого у 1755 р. був заснований Московський університет із десятьма професорами. Він вбачав його створення і функціонування на зразок Лейденського університету, однак зусилля чиновництва в університетській освіті не дозволило у повній мірі реалізувати наміри М. Ломоносова.

За період царювання Катерини II (1729–1796) розвиток університетської освіти дещо поліпшився. Так, зокрема, була ліквідована канцелярія і надано університетам автономію. В Петербурзькому університеті були відкриті нові факультети: історії, права і дослідження старожитностей, дозволено відкривати приватні школи і друкарні, перекладати іноземні твори, у першу чергу французькі тощо. Вона прихильно ставилася до Вольтера, Дідро та інших видатних особистостей цього часу. Проте, у діях імператриці більше було показаного популізму, ніж практичних справ у реалізації її намірів. Така поведінка

Катерини II негативно впливала на стан розвитку освітянської діяльності в Росії. Це можна підтвердити цифровими даними — у 1787 р. в усіх російських гімназіях було 1000 учнів, а в університетах тільки 82 особи.

За час правління імператора Павла I (1754–1801) було засновано Дерптський університет. Однак революційні події у країнах Західної Європи негативно вплинули як на його діяльність, так і на інші сфери розвитку освіти у Російській імперії. Так, зокрема, було скасовано багато приватних друкарень, дозволялося друкувати тільки ті твори, які не суперечили релігії, були заборонені книжки, що були видані під впливом Великої французької революції тощо.

З приходом на царський трон Олександра I (1777–1825) розвиток вищої освіти дещо поліпшився. З початком його правління університети дістали свободу своєї діяльності. Це відобразилося у: праві обирати ректора, деканів і професорів; обмеження втручання уряду у здійсненні університетської освіти; заснуванні університетів у Казані та Харкові; створенні нових кафедр у Петербурзькому університеті та ін. Проте, як вказується у франковій статті, це тривало недовго. З приходом на пост міністра освіти Голіцина ситуація змінилася в гіршу сторону. У цей період масово в Росії виникали секти і біблійні товариства, розвивався містицизм, що обумовило об'єднання міністерства освіти з міністерством віросповідань. Все це сприяло зростанню значного впливу духовенства на діяльність закладів вищої освіти, що з часом вилилося у розвиток християнізації університетів Росії. Ці процеси почалися із Казанського університету, які перетворили його із храму науки у монастир, поширилися на Харківський університет, у результаті чого кількість професорів із 28 зменшилась до 8, а деякі фахові спрямування взагалі були ліквідовані. Не оминула «християнізація» і Петербурзький університет, в результаті чого прогресивні професори були звинувачені, що вони виступають проти «християнства, затрують свідомість молоді і підкопують основи суспільства. Суддями їх були попи і чиновники». Тут слід відмітити, що серед цих осіб був Балудянський М. А. (1769–1847) (у франковій статті названий Балугянським), українець, родом із Закарпаття, який у 1819–1821 рр. був першим ректором Петербурзького університету.

За царювання Миколи I (1796–1855) значних успіхів досягнув Московський університет, попечителем якого було затверджено графа Строганова С. I. (1794–1882) з надією царя на те, що там буде «пануватиме певний порядок і консервативний напрям», однак цього не сталося, а відбувалось зворотнє. Завдяки діяльності прогресивних професорів, що проходили навчання у німецьких університетах, в Москві було підготовлено плеяду видатних людей Росії, таких як: Герцен, Пушкін, Писемський, Достоевський, Некрасов, Чернишевський, Тургенєв, Толстой, Белінський, Огарьов, Бакунін і багато інших. Одним словом майже всі визначні уми, отримали вищу освіту у Москві, в строгановську добу, що тривала до 1847 р.

Одночасно зауважимо, що цар Микола I проводив політику щодо обмеження самоуправління університетів. Це відносилось до обрання ректора, заборони студентам і професорам виїжджати за кордон у ті країни, які були «заражені революцією», а тим більше навчатися у цих державах, скасування

кафедр європейського державного права, філософії, проведення христинізації університетів та інше. При цьому, зауважимо, що нагляд за виконанням царських рішень було доручено духівництву, яке проявляло настирливість у своїх діях, гальмуючи прогресивні процеси розвитку вищої освіти в Росії.

В політиці Олександра II (1818–1881) відчувався дух миколаївського режиму. Це проявлялося у розробці різних положень та інструкцій щодо наведення, на їх погляд, належного порядку в університетах, зокрема відвернення молоді від революційних поглядів і дій. З цією метою було у 1858 р. видано новий статут для Московського університету, в якому значну увагу було зосереджено на впорядкуванні поведінки студентів. Так, зокрема, всі студенти — християни були зобов'язані кожен рік причащатися і про виконання цього ритуалу представляти інспекторові письмову довідку від священника, студентам не дозволялося висловлюватись з тих чи інших лекцій, відповідним чином віддавати почесні при зустрічі із членами імператорської родини тощо.

Студенти були незадоволені такими діями уряду, часто виражаючи протести у різних формах. Зі сторони влади приймалися досить жорсткі міри — студентам оголошували догани, виключали із університетів, вивозили до Сибіру. Проте, цими діями царизму не вдалося досягти того, на що він надіявся і тоді було вирішено повернути автономію університетам. Що було зроблено у 1863 р. Автономію повернули, однак хвороби Росії не вилічили — свавілля, деспотизм, жажливі зловживання і далі процвітали в російському суспільстві. Проти цього і виступала студентська молодь, однак самодержавство і не думало про знищення підвалин цих антисуспільних явищ. Уже в 1875 р. було створено комісію для перегляду діючого статуту зразка 1863 р., яка лояльно підійшла до розробки кардинальних змін, тому її напрацювання не були прийняті для реалізації у практику діяльності університетів. Проте, варто зауважити, що це не означало, що вищу освіту в Росії залишили у спокої. Навпаки, урядові структури інтенсивно працювали в напрямках обмеження свободи діяльності вищих навчальних закладів. І те, що не вдалося здійснити Олександру II із-за об'єктивних причин (був убитий в результаті терористичного акту 13.03.1881 р.), було проведено його наступником — Олександром III (1845–1894). У 1884 р. було запроваджено новий, досить реакційний статут щодо діяльності університетів. Так, зокрема, замінено вибори ректора призначенням його царем не на чотири роки, як було раніше, а на два, вибори деканів вимагали царського затвердження, професорів призначав міністр, значно підвищились повноваження попечителя, якому підпорядковувався ректор, екзамени приймали не ті, хто вчив, а комісія, яку сформовував міністр. У новому статуті значно обмежувалася оплата праці професорів, проте підвищилась заробітна плата інспекторів для нагляду за університетами (із 26000 крб. у 1863 р. до 94000 крб. у 1884 р.).

Нові зміни значно обмежували права студентів. Так, згідно нових правил одруженим заборонялося поступати до вищих шкіл і одружуватися до закінчення університету. Студенти повинні постійно носити при собі студентський квиток і зобов'язані показувати ректору, доцентам і поліції на їх вимогу, їм

було заборонено утворювати будь-які товариства, подавати петиції, об'яви (для дозволу поїздки все це повинно бути перевірено інспектором), а також введено значне обмеження щодо їх переміщення по території імперії. Так, скажімо, під час канікул студентам заборонялось без дозволу виїжджати в будь-яке інше місто (видавались відповідні картки-дозволу і це при умові ретельної перевірки всіх документів і необхідності такої поїздки згідно рішення університетської комісії). Якщо була здійснена не дозволена поїздка, то студента залишали на повторний курс. Часто покарання були більш суворі, аж до повної заборони навчання в університеті.

Студенти і професори російських університетів протестували проти реакційних нововведень. Особливо це проявилось в Московському та інших університетах імперії. Уряд прийняв досить жорсткі заходи щодо придушення виступів. «Зачинщики» та «учасники» були звільнені, інші ув'язнені, а деякі вислані у горезвісні штрафні роти, звідки мало хто вертався живий і був лише один порятунок — смерть.

Ось у таких протирічливих, часто жорстких і жорстоких умовах деспотичного режиму царського самодержавства розвивалися російські університети. І часто із-за цих обставин цілком закономірно постає питання, як і завдяки чому могла вижити і пережити ці несприятливі періоди російська наука, формуючи видатних особистостей світового рівня у різних сферах суспільних відносин? Відповіді на ці архіважливі питання знаходили у франковій статті: «Завдяки стійкості молоді і її гарячій любові до народу й свободи російські університети, як ми вище показали, перемогли вже не одну бурю. Хоч як шаленіло самодержавство, воно не змогло вбити науку, яка в Росії стала втіленням прагнення свободи, надії на кращий час». Сказано чітко, справедливо, вірно і, що головне, з вірою на краще у майбутньому.

Проведення дослідження діяльності університетів у Росії в оцінці І. Франка показують, що вища освіта в імперії, яка була започаткована Петром I, пройшла складний і тернистий шлях в умовах функціонування деспотичного самодержавства. Майже всі правителі Російської монархії проводили дволику і не завжди виважену політику щодо функціонування університетської освіти - з одного боку, вони проявляли популістську видимість перед Західною Європою про сприяння розвитку вищої освіти, однак, з іншого боку, гальмували її розвиток шляхом введення дискримінаційних законів, постанов і правил. Проте, незважаючи на шалену дію самодержавства, російська наука вистояла і саме вона дала людству визначних людей світового рівня в різних сферах суспільних відносин.

Для більш глибокого розуміння сутті процесів, що проходили у вищій освіті в колишній Російській імперії, необхідно і надалі проводити всебічні дослідження. При цьому, зауважимо, що слід не тільки використовувати твори І. Франка, але і праці інших авторів, які займалися проблемами розвитку освіти в Росії.

1. Злупко С. Іван Франко і економічна думка світу / С. Злупко. — Львів : Видав. центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. — 413 с.
2. Гаврилів О. К. Вірю в силу духу : статті, спогади, роздуми / О. К. Гаврилів. — Дрогобич : Посвіт, 2010. — 390 с.
3. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка / М. Возняк. — Львів, 1995.
4. Ващин А. Івана Франко / Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1 / А. Ващин. — Львів : В-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. — С. 116–122.
5. Павлишенко М. Іван Якович Франко / М. Павлишенко, І. Топішко. Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т. 3 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — С. 849–850.
6. Костирко І. Франко — економіст у контексті сучасних трансформаційних процесів в Україні / І. Костирко. Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК. — Львів : Держ. агроуніверситет, 2006. — № 13. — С. 155–163.
7. Шульський М. Земельні відносини у працях І. Франка / М. Шульський. Регіональна економіка. — 2007. — № 2 (44). — С. 248–254.
8. Якимович Б. З. Іван Франко видавець: Книгозначні та джерелозначні аспекти. / Б. З. Якимович. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 691 с.
9. Франко І. Університет в Росії / І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах, т. 46, кн. 1. — К. : Видавництво «Наукова думка», 1986. — С. 491–512.

В статтє исследованы процессы формирования и функционирования университетов в Российской империи, что отражены у произведении И. Франко. При этом сконцентрировано внимание на тормозящие факторы и все то прогрессивное, что имели место в развитии высшего образования в России.

Processes of formation and functioning of the universities in Russian Empire, that are reflected in I Franko's word are investigated in this article. It is also concentrated attention on inhibitory factors and all progressive, that take place in the development of high — education in Russia.

УДК 338.46

А. М. Штангрет

Українська академія друкарства

Я. Я. Пушак

Інститут регіональних досліджень

СТАН ТА КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ НА ШЛЯХУ УКРАЇНИ ДО ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

На основі опрацювання наукових джерел та статистичної інформації охарактеризовано стан та визначено сучасні проблеми системи освіти України в контексті загальносвітового спрямування до побудови економіки знань

Економіка знань, освіта, навчання, інтелектуальний потенціал

Термін «економіка знань» або «економіка, заснована на знаннях» (у прямому перекладі з англійської «*knowledge-based economy*») одержав широке